Arabic Literature Criticism (2026, 17, 1/32: 43-64)

ISSN: 2588-7491

Psycho-Sociological Analysis of Cultural Resilience in Abdelrahman Sharqawi's Play *Masat Jamila* within the Context of Patriotism

Original Article

Received: 2026/02/10
Accepted: 2026/05/15

Maryam Alenajaf [1], Hojjatollah Fasanghari[1]*

1. Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Theology and Islamic Studies, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran.

Extended Abstract

Background and Purposes: Throughout history, human societies have continuously faced crises such as colonialism, war, and political-cultural domination, all of which threaten cultural identity, social cohesion, and the historical continuity of nations. Under such circumstances, cultural resilience gains particular significance as a society's capacity to preserve and sustain its values, beliefs, and cultural identity. This resilience is shaped based on the collective memory, social bonds, and cultural patterns, enabling societies to withstand internal and external threats. One of its most significant manifestations is patriotism, which transcends a mere personal emotion and becomes a collective force for safeguarding national identity and dignity. Literature, particularly resistance literature, provides an appropriate medium for representing this connection, as it activates historical memory and transmits identity-based values to future generations. In this regard, Abdelrahman Sharqawi's the poetic play *Masat Jamila* is considered one of the prominent works of resistance literature in the Arab world. The play portrays the struggle of the Algerian people against French colonialism through the central character of Djamila (Jamila) Bouhired. In this work, Djamila is represented not merely as a historical figure but also as a symbol of commitment and patriotism. From a psychological perspective, the colonial conditions generate emotions such as fear, anger, and humiliation among the characters, emotions that are intensified by their lived experiences. The characters experience a political pressure with a conflict between fear of repression and the desire for freedom; however, their emotional attachment to the homeland and the collective memory of suffering transform this psychological pressure into a source of resilience and endurance. From a sociological perspective, patriotism in the play is not merely an individual sentiment but also a factor that strengthens collective identity and solidarity among resistance forces. Individual suffering acquires meaning within the context of collective goals, and resistance evolves from an individual act into a broader social and cultural phenomenon. Despite the literary and historical significance of this work, the components of cultural resilience within the framework of patriotism have received limited scholarly attention. Therefore, the present study aims to demonstrate how these components are represented in *Masat Jamila* from a psycho-sociological perspective and how patriotism contributes to psychological endurance and the reinforcement of social cohesion under colonial conditions.

Methodology: The study adopts a descriptive-analytical approach and is based on interdisciplinary studies in literature, culture, and psychology. The theoretical framework of the research is grounded in the concept of cultural resilience, its components, and the notion of patriotism. The research data consist of the full text of the play *Masat Jamila*, which were examined through qualitative and thematic analysis. The analysis focuses on identifying and explaining components such as cultural belonging, trust in cultural teachings, commitment to collective ideals, national pride, and collectivism. In this regard, the characters' reactions and psychological experiences are interpreted in relation to the mechanisms through which identity formation and collective solidarity emerge within the context of social resistance. To enhance the validity of the analysis, the findings were compared with previous studies in the fields of resistance literature and cultural resilience.

Discussion and Results: The findings of the study indicate that the play *Masat Jamila* presents a coherent and multilayered portrayal of cultural resilience, in which patriotism functions as the central element linking its various components. Cultural belonging and rootedness are depicted through the characters' deep connection to the land and history of Algeria. Djamila Bouhired merges her individual identity with the national identity and perceives death as part of cultural and historical continuity. From a psychological perspective, the characters' identification with the national identity and their emotional attachment to the homeland lead them to reinterpret the pressures of repression and torture within a higher and more meaningful framework. Under such circumstances, fear and insecurity—factors that could lead to psychological breakdown—are transformed into forces of endurance in the light of the ideal of freedom. By relying on cultural values, the characters transform suffering from a purely painful experience into something meaningful in the defense of human dignity, thereby strengthening their psychological resilience in the face of external pressures. From a sociological perspective, reliance on shared cultural values contributes to the formation of an internalized collective identity. This identity organizes individual emotions within a common framework and transforms personal suffering and anger into a cohesive sense of "we." Within this context, commitment to collective ideals creates normative and emotional cohesion, turning individual actions into purposeful collective movements and preventing fragmentation. National pride, as a collective emotion, also reinforces shared hope and social endurance by giving meaning to suffering and sacrifice. Elements such as realistic optimism, mutual trust, and reliance on institutions of resistance constitute complementary layers of cultural resilience. In addition, symbols such as the olive branch, the Algerian flag, and the rising dawn become tools for conveying meaning and strengthening cultural memory. The contrast between the rootless colonizers and the deeply rooted indigenous people suggests that true power lies not in instruments of repression but in cultural capital. The presence of the younger generation also reflects the continuity of cultural resilience and the reproduction of social capital within the framework of patriotism.

Conclusion: The results of the study indicate that, in the play *Masat Jamila*, patriotism serves as the primary manifestation of cultural resilience and organizes its components through both individual and collective actions. From a psycho-sociological perspective, attachment to the homeland in this work strengthens individuals' psychological endurance and contributes to the formation of a collective identity capable of resisting colonial pressures. The play demonstrates that culture functions not only as a tool of resistance against colonialism but also as a mechanism for preserving identity and maintaining social cohesion. Through the depiction of the courtroom, prison scenes, and symbols of resistance, Sharqawi illustrates that patriotism plays a fundamental role in sustaining cultural resilience, and that resistance literature can serve as an effective medium for transmitting resilient values to future generations.

Keywords: Psycho-sociological analysis, cultural resilience, patriotism, Abdelrahman Sharqawi, *Masat Jamila* (Play).

How to cite this article: Alenajaf, M., & Fasanghari, H. (2026). Psycho-Sociological Analysis of Cultural Resilience in Abdelrahman Sharqawi's Play Masat Jamila within the Context of Patriotism. *Arabic Literature Criticism*, *17*(32), 43-64.

***Corresponding Author Email Address:** h.fesanghari@hsu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.243458.1449

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

دراسات في نقد الأدب العربي (١٤٤٧، ١٧: ٣٢/١، ٤٣-٦٤)

الترقيم الدولي الموحد الإلكتروني: ٧٤٩١-٢٥٨٨

التحليل النفسي-الاجتماعي للصمود الثقافي في مسرحية «مأساة جميلة» لعبد الرحمن الشرقاوي في سياق الوطنية.

المقالة الأصيلة

تاريخ الاستلام: ١٤٤٧/٠٨/٢١

تاريخ القبول: ١٤٤٧/١١/٢٧

مريم آل نجف[١]، حجّة الله فسنقرى[١*]

١. قسم اللغة العربية وآدابها، كلية الإلهيات والمعارف الإسلامية، جامعة حكيم سبزواري، سبزوار، إيران.

الملخص المبسوط

بيان المسئلة والهدف: واجهت المجتمعات الإنسانية عبر التاريخ أزمات متكررة مثل الاستعمار والحروب والهيمنة السياسية-الثقافية، وهي أزمات تهدّد الهوية الثقافية والتماسك الاجتماعي والاستمرارية التاريخية للأمم. في مثل هذه الظروف تبرز المرونة الثقافية بوصفها قدرة المجتمع للحفاظ على قيمه ومعتقداته وهويته الثقافية واستمرارها. وتتشكّل هذه المرونة على أساس الذاكرة الجماعية والروابط الاجتماعية والأنماط الثقافية، مما يتيح للمجتمعات القدرة على الصمود في مواجهة التهديدات الداخلية والخارجية. ومن أبرز تجلياتها الوطنية التي تتجاوز كونها شعوراً فردياً لتتحول إلى قوة جماعية تسهم في حماية الهوية والكرامة الوطنية. وتوفّر الأدبيات، ولا سيما أدب المقاومة، مجالاً مناسباً لتمثيل هذا الترابط؛ إذ تسهم من خلال اللغة والسرد في تنشيط الذاكرة التاريخية ونقل القيم الهوياتية إلى الأجيال اللاحقة. وفي هذا السياق تُعدّ المسرحية الشعرية «مأساة جميلة» لعبد الرحمن الشرقاوي من أبرز أعمال أدب المقاومة في العالم العربي، إذ تصوّر نضال الشعب الجزائري ضد الاستعمار الفرنسي من خلال شخصية جميلة بوحيرد. ولا تظهر جميلة في هذا العمل بوصفها شخصية تاريخية فحسب، بل أيضاً بوصفها رمزاً للالتزام الوطني وروح التضحية. ومن المنظور النفسي، تقضي ظروف الاستعمار إلى نشوء مشاعر مثل الخوف والغضب والإحساس بالإهانة لدى الشخصيات، وهي مشاعر تتعزّز بفعل تجاربهم المعيشة وعلاقاتهم العاطفية. وتعيش الشخصيات، في ظل الضغوط السياسية، صراعاً بين الخوف من القمع والرغبة في الحرية؛ غير أن الارتباط العاطفي بالوطن والذاكرة الجماعية للمعاناة يحوّلان هذا الضغط النفسي إلى قوة تدفع نحو الصمود والمقاومة. أمّا من المنظور السوسيولوجي، فإن الوطنية في المسرحية لا تُعدّ مجرّد إحساس فردي، بل تُعدّ عاملاً يعزّز الهوية الجماعية ويقوّي تماسك قوى المقاومة؛ بحيث يكتسب الألم الفردي معناه في إطار الأهداف الجماعية، وتتحول المقاومة من فعل فردي إلى ظاهرة اجتماعية وثقافية.وعلى الرغم من الأهمية الأدبية والتاريخية لهذا العمل، فإن دراسة مكوّنات المرونة الثقافية في إطار الوطنية لم تحظَ باهتمام كافٍ. لذلك يسعى هذا البحث إلى بيان الكيفية التي تُجسّد بها هذه المكوّنات في مسرحية «مأساة جميلة» من منظور نفسي-اجتماعي، وكيف تسهم الوطنية في تعزيز الصمود النفسي وتقوية التماسك الاجتماعي في ظل ظروف الاستعمار.

المنهجيّة: أُنجز هذا البحث وفق المنهج الوصفي-التحليلي، بالاعتماد على الدراسات البينية في مجالات الأدب والثقافة وعلم النفس. ويستند الإطار النظري للدراسة إلى مفهوم المرونة الثقافية ومكوّناتها، إضافة إلى مفهوم الوطنية. وتشمل بيانات البحث النص الكامل لمسرحية «مأساة جميلة»، وحواراتها، ومشاهدها، وبناء شخصياتها، ورموزها الثقافية، وقد جرى تحليلها باستخدام المنهج الكيفي والتحليل الموضوعاتي. ويركّز التحليل على تحديد وتفسير مكوّنات مثل الانتماء الثقافي، والثقة بالتعاليم الثقافية، والالتزام بالمثل الجماعية، والفخر الوطني، والنزعة الجماعية؛ بحيث تُفسَّر كذلك ردود الأفعال والتجارب النفسية للشخصيات في ضوء آليات تشكّل الهوية والتضامن الجماعي ضمن سياق المقاومة الاجتماعية. ولتعزيز مصداقية التحليل، جرى مقارنة النتائج بالدراسات السابقة في مجال أدب المقاومة ودراسات المرونة الثقافية.

المناقشة والتحليل: تُظهر نتائج البحث أن مسرحية «مأساة جميلة» تقدّم صورة متماسكة ومتعددة الأبعاد للمرونة الثقافية، حيث تشكّل الوطنية محور الربط بين مختلف مكوّناتها. ويتجلّى الانتماء الثقافي والتجذّر في هذا العمل من خلال الارتباط العميق للشخصيات بأرض الجزائر وتاريخها؛ إذ تذيب جميلة بوحيرد هويتها الفردية في الهوية الوطنية، وترى في الموت جزءاً من الاستمرارية الثقافية والتاريخية. ومن المنظور النفسي، فإن تماهي الشخصيات مع الهوية الوطنية وتعلّقها العاطفي بالوطن يجعلان الضغوط الناتجة عن القمع والتعذيب تُعاد قراءتها ضمن إطار معنوي أسمى. وفي مثل هذه الظروف، يتحوّل الخوف وانعدام الأمن اللذان قد يقودان إلى الانهيار النفسي، إلى قوة تدفع نحو الصمود في ظلّ التمسك بمبدأ الحرية. كما أن اعتماد الشخصيات على القيم الثقافية يحوّل المعاناة من تجربة مؤلمة فحسب إلى تجربة ذات معنى في سبيل الدفاع عن الكرامة الإنسانية، مما يعزّز قدرتهم على التحمّل النفسي في مواجهة الضغوط الخارجية. أمّا من المنظور السوسيولوجي، فإن الارتكاز إلى القيم الثقافية المشتركة يؤدي إلى تشكّل هوية جماعية متجذّرة؛ هوية تنظّم المشاعر الفردية ضمن إطار مشترك، وتصوغ من المعاناة والغضب الفرديين «نحن» متماسكة. وفي هذا السياق، يسهم الالتزام بالمثل الجماعية في خلق تماسك معياري وعاطفي يحوّل الأفعال الفردية إلى حركة هادفة ويحول دون التشتّت. كما أن الفخر الوطني، بوصفه شعوراً جماعياً، يعزّز الأمل المشترك والصمود الاجتماعي من خلال إضفاء المعنى على المعاناة والتضحية. وتشكّل عناصر مثل التفاؤل الواقعي، والثقة المتبادلة، والاعتماد على مؤسسات المقاومة، طبقاتٍ مكمّلة للمرونة الثقافية. كذلك تحوّلت رموز مثل غصن الزيتون، والعلم الجزائري، وبزوغ الفجر من دماء الشهداء إلى أدوات لنقل المعنى وتعزيز الذاكرة الثقافية. ويُظهر التقابل بين المستعمرين عديمي الجذور والسكان الأصليين المتجذّرين أن القوة الحقيقية لا تكمن في أدوات القمع، بل في رأس المال الثقافي. كما يعكس حضور الجيل الشاب استمرارية المرونة الثقافية وإعادة إنتاج رأس المال الاجتماعي في إطار الوطنية.

الإنجازات: تُظهر نتائج البحث أن الوطنية في مسرحية «مأساة جميلة» تمثّل التجلي الرئيس للمرونة الثقافية، إذ تنظّم مكوّناتها في إطار الأفعال الفردية والجماعية. ومن المنظور النفسي-الاجتماعي، يؤدّي الانتماء إلى الوطن في هذا العمل إلى تعزيز الصمود النفسي لدى الأفراد وتشكيل هوية جماعية مقاومة في مواجهة ضغوط الاستعمار. كما يبيّن هذا العمل أن الثقافة ليست مجرد أداة للمقاومة ضد الاستعمار، بل هي أيضاً آلية للحفاظ على الهوية والتماسك الاجتماعي. ومن خلال تصويره للمحكمة والسجن ورموز المقاومة، يوضّح الشرقاوي أن الوطنية تؤدي دوراً أساسياً في استمرارية المرونة الثقافية، وأن أدب المقاومة يمكن أن يعمل بوصفه وسيلة فعّالة لنقل القيم المرتبطة بالصمود والمرونة إلى الأجيال القادمة.

الكلمات المفتاحيّة: التحليل النفسي-الاجتماعي، المرونة الثقافية، الوطنية، عبد الرحمن الشرقاوي، مسرحية «مأساة جميلة».

الاستناد إلى هذا المقال:

آل نجف، مريم و فسنقرى، حجّة الله (١٤٤٧). التحليل النفسي-الاجتماعي للصمود الثقافي في مسرحية «مأساة جميلة» لعبد الرحمن الشرقاوي في سياق الوطنية. دراسات في نقد الأدب العربي، ١٧(٣٢)، ٤٣-٦٤.

***Corresponding Author Email Address:** h.fesanghari@hsu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.243458.1449

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

پژوهشنامهٔ نقد ادب عربی (۱۴۰۵، ۱۷: ۳۲/۱، ۴۳-۶۴) شاپا: ۷۴۹۱-۲۵۸۸

تحلیل روان-جامعه‌شناختی تاب‌آوری فرهنگی در نمایشنامهٔ *مأساة جميلة* اثر عبدالرحمن الشرقاوي در بستر وطن‌پرستی

مقالهٔ پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۵

مریم آل‌نجف[۱]، حجّت‌اله فسنقری[۱*]

۱. گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکدهٔ الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه حکیم سبزواري، سبزوار، ایران.

چکیدهٔ مبسوط

بیان مسئله و هدف: جوامع انسانی در طول تاریخ همواره با بحران‌هایی چون استعمار، جنگ و سلطهٔ سیاسی-فرهنگی مواجه بوده‌اند که هویت فرهنگی، انسجام اجتماعی و تداوم تاریخی ملت‌ها را تهدید می‌کنند. در چنین شرایطی، تاب‌آوری فرهنگی به‌عنوان توانایی جامعه در حفظ و تداوم ارزش‌ها، باورها و هویت فرهنگي خود اهمیت می‌یابد. این تاب‌آوری بر پایهٔ حافظهٔ جمعی، پیوندهای اجتماعی و الگوهای فرهنگی شکل می‌گیرد و امکان ایستادگی در برابر تهدیدهای درونی و بیرونی را فراهم می‌سازد. یکی از جلوه‌های مهم آن وطن‌پرستی است که، فراتر از احساسی فردی، به نیرویی جمعی برای پاسداری از هویت و کرامت ملی تبدیل می‌شود. ادبیات، به‌ویژه ادبیات مقاومت، بستری مناسب برای بازنمایی این پیوند فراهم می‌آورد؛ زیرا، با بهره‌گیری از زبان و روایت، حافظهٔ تاریخی را فعال و ارزش‌های هویتی را به نسل‌های بعد منتقل می‌کند. در این میان، نمایشنامهٔ شعری مأساة جميلة اثر عبدالرحمن الشرقاوي از آثار برجستهٔ ادبیات مقاومت در جهان عرب است که مبارزات مردم الجزایر علیه استعمار فرانسه را با محوریت شخصیت «جمیله بوحیرد» روایت می‌کند. جمیله در این اثر نه‌تنها شخصیتی تاریخی، که نماد تعهد و وطن‌پرستی است. از منظر روان‌شناختی، شرایط استعمار سبب شکل‌گیری احساساتی چون ترس، خشم و احساس تحقیر در شخصیت‌ها می‌شود، که تحت تأثیر تجربه‌های زیسته و روابط عاطفی آنان شدت می‌یابد. شخصیت‌ها در بستر فشارهای سیاسی با تعارضی میان ترس از سرکوب و میل به آزادی روبه‌رویند، اما تعلق عاطفی به وطن و حافظهٔ جمعی رنج این فشار روانی را به نیرویی برای پایداری تبدیل می‌کند. از منظر جامعه‌شناختی نیز، وطن‌پرستی در نمایشنامه صرفاً احساسی فردی نیست، بلکه عاملی برای تقویت هویت جمعی و انسجام نیروهای مبارز به شمار می‌آید؛ به‌گونه‌ای که رنج فردی در بستر اهداف جمعی معنا می‌یابد و مقاومت از کنشی فردی به پدیده‌ای اجتماعی و فرهنگی تبدیل می‌شود. با وجود اهمیت ادبی و تاریخی این اثر، مؤلفه‌های تاب‌آوری فرهنگی در بستر وطن‌پرستی آن کمتر بررسی شده است؛ ازاین‌رو، هدف از پژوهش پیش‌رو آن است که نشان دهد چگونه این مؤلفه‌ها در نمایشنامهٔ مأساة جميلة از منظر روان-جامعه‌شناختی بازنمایی می‌شوند و وطن‌پرستی چگونه به پایداری روانی و تقویت انسجام اجتماعی در شرایط استعمار یاری می‌رساند.

روش‌شناسی: پژوهش با رویکرد توصیفی تحلیلی و با تکیه بر مطالعات میان‌رشته‌ای ادبیات، فرهنگ و روان‌شناسی انجام شده است. چارچوب نظری پژوهش بر مفهوم تاب‌آوری فرهنگی، مؤلفه‌های آن و مفهوم وطن‌پرستی استوار است. داده‌های پژوهش شامل متن کامل نمایشنامهٔ مأساة جميلة، گفت‌وگوها، صحنه‌ها، شخصیت‌پردازی و نمادهای فرهنگی اثر است که با روش تحلیل کیفی و مضمونی بررسی شده‌اند. تمرکز تحلیل بر شناسایی و تبیین مؤلفه‌هایی چون تعلق فرهنگی، اعتماد به آموزه‌های فرهنگی، تعهد به آرمان‌های جمعی، غرور ملی و جمع‌گرایی است؛ به‌گونه‌ای که واکنش‌ها و تجربه‌های روانی شخصیت‌ها نیز در پیوند با سازوکارهای شکل‌گیری هویت و همبستگی جمعی در بستر مقاومت اجتماعی تفسیر می‌شوند. برای افزایش اعتبار تحلیل، یافته‌ها با پیشینهٔ پژوهش در حوزهٔ ادبیات مقاومت و مطالعات تاب‌آوری فرهنگی تطبیق داده شده‌اند.

بحث و تحلیل: بنا بر یافته‌های پژوهش، نمایشنامهٔ مأساة جميلة تصویری منسجم و چندلایه از تاب‌آوری فرهنگی ارائه می‌دهد که در آن وطن‌پرستی محور پیونددهندهٔ مؤلفه‌های مختلف است. تعلق فرهنگی و ریشه‌داری در این اثر از طریق پیوند عمیق شخصیت‌ها با خاک و تاریخ الجزایر بازنمایی می‌شود. جمیله بوحیرد هویت فردی خود را در هویت ملی حل می‌کند و مرگ را بخشی از تداوم فرهنگی و تاریخی می‌داند. از منظر روان‌شناختی، هم‌ذات‌پنداری شخصیت‌ها با هویت ملی و تعلق عاطفی به وطن سبب می‌شود فشارهای ناشی از سرکوب و شکنجه در قالب معنایی والاتر بازتفسیر شود. در چنین شرایطی، ترس و ناامنی، که ممکن است به فروپاشی روانی بینجامد، در پرتو آرمان آزادی به نیرویی برای پایداری تبدیل می‌شود. اتکای شخصیت‌ها به ارزش‌های فرهنگی رنج را از تجربه‌ای صرفاً دردناک به امری معنادار در مسیر دفاع از کرامت انسانی بدل می‌سازد و استقامت روانی آنان را در برابر فشارهای بیرونی افزایش می‌دهد. از منظر جامعه‌شناختی، اتکا به ارزش‌های مشترک فرهنگی به شکل‌گیری هویت جمعی درونی‌شده می‌انجامد؛ هویتی که احساسات فردی را در چارچوبی مشترک سامان می‌دهد و از دل رنج و خشم فردی «ما»یی منسجم می‌سازد. در این بستر، تعهد به آرمان‌های جمعی، با ایجاد انسجام هنجاری و عاطفی، کنش‌های فردی را به حرکتی هدفمند تبدیل و از پراکندگی جلوگیری می‌کند. غرور ملی نیز، به‌عنوان هیجانی جمعی، با معنابخشی به رنج و فداکاری، امید مشترک و پایداری اجتماعی را تقویت می‌کند. مؤلفه‌هایی چون خوش‌بینی واقع‌بینانه، اعتماد متقابل و اتکا به نهادهای مقاومت لایه‌های تکمیلی تاب‌آوری فرهنگی را شکل می‌دهند. همچنین، نمادهایی مانند شاخهٔ زیتون، پرچم الجزایر و طلوع سپیده از خون شهیدان به ابزار انتقال معنا و تقویت حافظهٔ فرهنگی تبدیل شده‌اند. تقابل استعمارگران بی‌ریشه با مردم بومی ریشه‌دار نشان می‌دهد که قدرت واقعی در ابزار سرکوب نیست، بلکه در سرمایهٔ فرهنگی نهفته است. حضور نسل جوان نیز بیانگر تداوم تاب‌آوری فرهنگی و بازتولید سرمایهٔ اجتماعی در بستر وطن‌پرستی است.

دستاوردها: نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در نمایشنامهٔ مأساة جميلة وطن‌پرستی تجلی‌گاه اصلی تاب‌آوری فرهنگی است و مؤلفه‌های آن را در قالب کنش‌های فردی و جمعی سازمان می‌دهد. از منظر روان-جامعه‌شناختی، تعلق به وطن در این اثر موجب تقویت استقامت روانی افراد و شکل‌گیری هویت جمعي مقاوم در برابر فشارهای استعمار می‌شود. این اثر نشان می‌دهد که فرهنگ نه‌تنها ابزار مقاومت در برابر استعمار، که سازوکاری برای حفظ هویت و انسجام اجتماعی است. الشرقاوي، با روایت دادگاه، زندان و نمادهای مقاومت، نشان می‌دهد که وطن‌پرستی نقشی اساسی در پایداری تاب‌آوری فرهنگی دارد و ادبیات مقاومت می‌تواند همچون رسانه‌ای مؤثر برای انتقال ارزش‌های تاب‌آور به نسل‌های آینده عمل کند.

واژگان کلیدی: تحلیل روان-جامعه‌شناختی، تاب‌آوری فرهنگی، وطن‌پرستی، عبدالرحمن الشرقاوي، نمایشنامهٔ ماساة جميلة

استناد به این مقاله:

آل نجف، مریم و فسنقری، حجّت‌اله (۱۴۰۵). تحلیل روان-جامعه‌شناختی تاب‌آوری فرهنگی در نمایشنامهٔ مأساة جميلة اثر عبدالرحمن الشرقاوي در بستر وطن‌پرستی. پژوهشنامهٔ نقد ادب عربی، ۱۷(۳۲)، ۴۳-۶۴.

***Corresponding Author Email Address:** h.fesanghari@hsu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.243458.1449

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

۱. مقدمه

تاب‌آوری فرهنگی ظرفیت و توانمندی هر فرهنگ در مواجهه با بحران‌ها و غلبه بر آن‌ها با اتکا به ارزش‌ها، آداب‌ورسوم، باورها، سنت‌ها، اسطوره‌ها، الگوهای تاریخی و آرمانی، و باورهای جمعی هر قوم است. از مهم‌ترین مؤلفه‌های فرهنگی هر جامعه زبان و ادبیات آن است. ادبیات، با بازنمایی تاریخ و ارزش‌ها و مسائل اجتماعی، از یک سو الهام‌بخش تاب‌آوری فرهنگی و از سوی دیگر عامل تقویت پیوندهای معنوی و اجتماعی است. علاوه‌بر این، ادبیات می‌تواند، با بازنمایی تجربه‌های مشترک رنج و امید، احساس همدلی را در میان اعضای جامعه تقویت کند و از این طریق زمینهٔ شکل‌گیری نوعی پایداری روانی در برابر فشارهای جمعی را فراهم سازد. زبان نیز، به‌منزلهٔ «ذخیرهٔ فرهنگ»، با حفظ واژگان و اصطلاحات و روایت‌های محلی، پیوند میان گذشته و آینده را برقرار می‌کند و ابزاری راهبردی برای مقابله با فراموشی فرهنگی به شمار می‌آید. آثار فولکلور و متون کلاسیک نمونه‌هایی از این کارکرد مقاومتی‌اند که هویت ملی را در برابر دگرگونی‌های ناگهانی حفظ کرده‌اند. در عصر جهانی‌سازی، زبان و ادبیات با ایستادگی در برابر یکسان‌سازی فرهنگی نقش مهمی در تثبیت هویت و تقویت انسجام اجتماعی ایفا می‌کنند (مقدسی، ۱۴۰۳ش). بدین‌سان، زبان و ادبیات حافظهٔ زندهٔ ملت‌ها است و استمرار فرهنگی را در گذر زمان تضمین می‌کند.

تاب‌آوری فرهنگی در آینهٔ ادبیات به صورت‌های گوناگون انعکاس می‌یابد، که از برجسته‌ترین آن‌ها «ادبیات مقاومت» است. ادبیات مقاومت به آثاری (شعر، داستان، نمایشنامه، سرود، ترانه و تصنیف) گفته می‌شود که در دوره‌های خاصی از تاریخ ملتی مانند اشغال، جنگ، استبداد و اختناق شکل می‌گیرد و با بازنمایی دلاوری‌ها و فداکاری‌ها در پی ایجاد روحیهٔ پایداری در میان مردم و انتقال ارزش‌های وطنی و مذهبی به نسل‌های آینده است (امیری خراسانی، ۱۳۹۳ش، ص ۲۸-۲۹). چنین آثاری، علاوه‌بر ثبت تجربه‌های تاریخی مقاومت، در سطح روانی نیز با معنا بخشیدن به رنج‌های جمعی از شکل‌گیری احساس درماندگی در جامعه جلوگیری می‌کنند. در این چارچوب، وطن‌پرستی که ریشه در عِرق ملی و هویت جمعی دارد، به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی ادبیات مقاومت، در قالب عشق به سرزمین و فداکاری برای حفظ آن بازتاب می‌یابد.

روایت‌های ادبی تجربهٔ فردی مبارزه را به آگاهی جمعی تبدیل و انسجام اجتماعی را تقویت می‌کنند. وطن‌پرستی نیز، با تقویت حس تعلق فرهنگی، تعهد و همبستگی ملی را افزایش می‌دهد؛ درنتیجه، جامعه در برابر تهدیدهای فرهنگی تاب‌آورتر می‌شود.

عبدالرحمن الشرقاوي (۱۹۲۰-۱۹۸۷)، نویسنده، شاعر، روزنامه‌نگار و متفکر متعهد مصری، از چهره‌های برجسته در حوزهٔ رئالیسم انتقادی اجتماعی و جنبش نوسازی شعر عرب شناخته می‌شود. وی نخستین بار از شعر آزاد برای

نگارش نمایشنامۀ شعری بهره گرفت و نخستین اثر او در این حوزه نمایشنامۀ مأساة جمیلة است که در سال ۱۹۶۲ منتشر شد (بطیشه، ۲۰۰۹م، ص ۲۴). الشرقاوي دلبستگی عمیقی به کشورش مصر و زادگاهش «منوفية» داشت و زندگی روستایی مصر و تحولات اجتماعی آن الهام‌بخش بسیاری از آثار او بود. او مدافع فرهنگ و زبان عربی به‌منزلۀ عامل وحدت اعراب بود و جوانان را به حفظ ارزش‌های فرهنگی تشویق می‌کرد. ازاین‌رو، در آثارش شخصیت‌هایی را می‌آفریند که نماد مبارزه در راه وطن و تجسم روح میهن‌پرستی‌اند. این نوع شخصیت‌پردازی در آثار او تنها بازنمایی مبارزه‌ای سیاسی نیست، بلکه تصویری از شکل‌گیری آگاهی جمعی در جامعه نیز هست.

نمایشنامۀ مأساة جمیلة از برجسته‌ترین نمونه‌های ادبیات مقاومت به شمار می‌آید که با روایت مبارزات «جمیله بوحیرد» و یارانش علیه استعمار فرانسه به بازنمایی ارزش‌هایی چون وطن‌پرستی و ایستادگی در برابر استحالۀ فرهنگی می‌پردازد و آن‌ها را جلوه‌هایی از تاب‌آوری فرهنگی به تصویر می‌کشد. در این اثر، کنش‌ها و انتخاب شخصیت‌ها نشان‌دهندۀ استقامت روانی و شکل‌گیری همبستگی اجتماعی در بستر مبارزۀ ملی است که از دل آن هویت جمعی پایدار شکل می‌گیرد.

این پژوهش، با روش توصیفی تحلیلی، نمایشنامۀ مأساة جمیلة را با تمرکز بر تاب‌آوری فرهنگی و مؤلفۀ وطن‌پرستی بررسی می‌کند. انتخاب این اثر به سبب بازنمایی مبارزات ضداستعماری الجزایر و تأکید آن بر حفظ هویت فرهنگی و پایداری ملی در برابر سلطۀ استعمار است. همچنین، شخصیت‌پردازی اثر نشان می‌دهد که چگونه تعلق به وطن و باورهای فرهنگی می‌توانند مانع استحالۀ هویتی شوند. از سوی دیگر، پیوند میان مقاومت سیاسی و مقاومت فرهنگی در این نمایشنامه ظرفیت مناسبی برای تحلیل سازوکارهای تاب‌آوری فرهنگی در ادبیات مقاومت فراهم کرده است. این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌های ذیل است:

۱. نمایشنامۀ مأساة جمیلة چگونه تاب‌آوری فرهنگی را در بستر وطن‌پرستی به تصویر می‌کشد؟

۲. ابعاد روانی و اجتماعی در شکل‌گیری تاب‌آوری فرهنگی شخصیت‌های نمایشنامه و کنش‌های آنان در مسیر مبارزه چه نقشی دارند؟

۱-۱. پیشینۀ پژوهش

افخمی عقدا و همکاران (۱۳۹۵ش)، در مقالۀ «جمیله بوحیرد سنگ صبور بدر شاکر سیاب»، به زندگی و مبارزات جمیله بوحیرد و بازتاب شخصیت او در شعر بدر شاکر سیاب پرداخته‌اند. رویکرد پژوهش آنان بیشتر تاریخی توصیفی است و تمرکز آن بر شرح‌حال و جایگاه نمادین این شخصیت در شعر معاصر عربی قرار دارد؛ ازاین‌رو، تحلیل ساختاری یا مفهومی پایداری و تاب‌آوری فرهنگی در آن دیده نمی‌شود.

حسنی (۱۳۹۷ش)، در مقالهٔ «تحلیلی بر چالش‌ها و آسیب‌پذیری تاب‌آوری فرهنگی در اجتماع بومی (مطالعهٔ موردی تالاب‌های محلی فریدون‌کنار)»، مفهوم تاب‌آوری فرهنگی را در بستر اجتماعات بومی بررسی کرده است. این پژوهش، با رویکرد جامعه‌شناختی، بر آسیب‌پذیری‌های فرهنگی و اجتماعی تمرکز دارد و تاب‌آوری را به‌مثابهٔ سازوکاری برای حفظ زیست‌بوم فرهنگی تحلیل می‌کند؛ بااین‌حال، حوزهٔ بررسی آن محدود به مطالعات اجتماعی است و به کاربست این مفهوم در متون فرهنگی و هنری نمی‌پردازد.

زینی‌وند و پورشمس (۱۳۹۸ش)، در مقالهٔ «سیمای جمیله بوحیرد؛ بانوی انقلابی و مجاهد الجزایری در شعر معاصر عربی»، بازنمایی این شخصیت را در شعر شاعران معاصر عرب بررسی کرده‌اند. این پژوهش به مؤلفه‌هایی چون مقاومت و مبارزه و پایداری توجه دارد، اما این مفاهیم را ذیل چارچوب نظری تاب‌آوری فرهنگی مفهوم‌پردازی نمی‌کند و تحلیل آن بیشتر بر جنبه‌های محتوایی و ایدئولوژیک شعر استوار است.

میرحق‌جو لنگرودی و علی‌نژاد چمازکتی (۱۳۹۹ش)، در مقالهٔ «عشق به وطن در ادبیات مقاومت با الگوپذیری از سردار دل‌ها شهید قاسم سلیمانی»، به بررسی مفهوم وطن‌دوستی در متون ادبی مقاومت پرداخته‌اند. هرچند پژوهش آنان به یکی از مؤلفه‌های تقویت‌کنندهٔ پایداری جمعی توجه دارد، میان مفهوم وطن‌پرستی و تاب‌آوری فرهنگی پیوند نظری روشنی برقرار نکرده و تاب‌آوری به‌عنوان چارچوب تحلیلی مستقل در آن غایب است.

منتظرالقائم و همکاران (۱۴۰۰ش)، در مقالهٔ «راهبردهای ارتقای تاب‌آوری فرهنگی با تأکید بر سبک ایرانی-اسلامی»، تاب‌آوری فرهنگی را از منظر نظری و ارزشی بررسی کرده‌اند. تمرکز این پژوهش بر سیاست‌گذاری و الگوهای فرهنگی کلان است و اگرچه به تبیین مفهومی تاب‌آوری کمک می‌کند، اما فاقد تحلیل مصداقی در حوزهٔ متون ادبی یا نمایشی است.

علایی (۱۴۰۰ش)، در مقالهٔ «ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی به‌واسطهٔ ارتقاء حس تعلق به وطن در راستای تحقق گام دوم انقلاب»، بر نقش حس تعلق در تقویت تاب‌آوری اجتماعی تأکید کرده است. رویکرد این پژوهش جامعه‌شناختی است و تاب‌آوری را در سطح کنش جمعی و هویت ملی بررسی می‌کند؛ ازاین‌رو، پیوند آن با ادبیات و بازنمایی‌های هنری به‌طور مستقیم مورد توجه قرار نگرفته است.

نجفی ایوکی (۱۴۰۲ش)، در مقالهٔ «راهبردهای فراخوانی شخصیت جمیله بوحیرد در گفتمان‌های سیاسی شعر معاصر عربی»، به تحلیل کارکرد گفتمانی این شخصیت در شعر معاصر عربی پرداخته است. این پژوهش به ابعاد سیاسی و ایدئولوژیک بازنمایی جمیله بوحیرد توجه دارد، اما مفاهیمی چون پایداری و مقاومت را در چارچوب نظری تاب‌آوری فرهنگی تحلیل نمی‌کند.

خدامرادی و همکاران (۱۴۰۳ش)، در مقالهٔ «تبیین ضرورت مفهوم‌پردازی تاب‌آوری فرهنگی در دوران همه‌گیری کووید ۱۹»، تاب‌آوری فرهنگی را به‌عنوان راهکاری برای مواجهه با بحران‌های فراگیر اجتماعی بررسی کرده‌اند. تمرکز این پژوهش بر مدیریت بحران و پیامدهای اجتماعی فرهنگی همه‌گیری است و تاب‌آوری را در سطح سیاست‌گذاری و کنش جمعی تحلیل می‌کند؛ بنابراین، حوزهٔ بررسی آن به مطالعات اجتماعی محدود می‌ماند و به کاربست این مفهوم در تحلیل متون ادبی یا نمایشی وارد نمی‌شود.

درمجموع، بررسی پیشینهٔ پژوهش نشان می‌دهد که گرچه پژوهش‌های متعددی به موضوع تاب‌آوری فرهنگی، وطن‌پرستی و شخصیت جمیله بوحیرد پرداخته‌اند، اما تاکنون هیچ پژوهشی مؤلفه‌های تاب‌آوری فرهنگی را در نمایشنامهٔ مأساة جمیلة بررسی نکرده است و این کار در نوع خود تازه است.

۲. مبانی نظری

مفهوم تاب‌آوری (Resilience)، فراتر از واکنشی دفاعی، به معنای ظرفیت پویای فرد یا سیستم برای مواجهه با بحران، حفظ کارکردهای حیاتی و بازیابی و حتی رشد ساختاری پس از بحران است (Kimhi, 2016).

تاب‌آوری یکی از مهم‌ترین مفاهیم برخاسته از رویکرد «روان‌شناسی مثبت‌گرا» است که حدود دو دههٔ پیش «مارتین سلیگمن»[۱] آن را مطرح کرد. این نظریه، به‌جای تمرکز بر بیماری‌ها و اختلالات روانی، بر توانمندی‌ها و جنبه‌های مثبت وجود انسان تأکید کرده و هدف آن شناسایی و به‌کارگیری ظرفیت‌های فردی برای ارتباط با زندگی و رضایت از آن است (کار، ۱۳۹۱ش، ص ۲۶). در این چارچوب، تاب‌آوری فرایندی پویا و تقویت‌پذیر تلقی می‌شود که در بستر تعامل ویژگی‌های فردی، منابع حمایتی اجتماعی و تجربه‌های اکتسابی شکل می‌گیرد (پمبرتون، ۱۳۹۸ش، ص ۳۳-۴۱).

در حوزهٔ تاب‌آوری، پژوهشگران متعددی به این مفهوم پرداخته‌اند که از جملهٔ آن‌ها می‌توان به آن ماستن[۲]، امی ورنر[۳] و ویکتور فرانکل[۴] اشاره کرد. در این میان، امی ورنر بر نقش عوامل حمایتی خانوادگی و اجتماعی در شکل‌گیری تاب‌آوری افراد به‌ویژه کودکان در شرایط دشوار، ویکتور فرانکل بر معنادرمانی و مقاومت در برابر رنج و آن ماستن بر شکل‌گیری تاب‌آوری در بستر روابط اجتماعی تأکید دارند.

تاب‌آوری فقط توانایی فردی در نظر گرفته نمی‌شود، بلکه مفهومی هنجاری است که با ارزش‌های اخلاقی و آرمان‌های اجتماعی نیز مرتبط است، ازاین‌رو، ابعاد اخلاقی و اجتماعی و سیاسی مهمی‌دارد (Panter-Brick, 2014, p. 236). از مهم‌ترین ابعاد تاب‌آوری که در این نوشتار بررسی شده تاب‌آوری فرهنگی است. نقطهٔ شاخص مطالعات دربارهٔ مفهوم‌پردازی تاب‌آوری فرهنگی به پژوهش‌های هولتورف[۵] (2018) برمی‌گردد. وی تاب‌آوری فرهنگی را توانایی ساختار فرهنگی در جذب ناسازگاری، مقابله با تغییر و تداوم تحول و پیشرفت معنا می‌کند (Holtorf, 2018, p. 639) این

دیدگاه بر پویایی و قابلیت سازگاری فرهنگ در برابر بحران‌ها تأکید دارد و آن را نیرویی زنده برای حفظ هویت در بستر تغییر می‌داند. از منظر روان-جامعه‌شناختی، تاب‌آوری فرهنگی باعث می‌شود جامعه، در شرایط بحران، ارزش‌ها و معیارهای مشترک خود را حفظ کند؛ امری که به افراد احساس آرامش و اطمینان بیشتری می‌دهد و زمینهٔ همکاری و همبستگی اجتماعی را فراهم می‌سازد.

فرهنگ همان نگرش، آداب‌ورسوم، باورها، سنت، اسطوره و الگوهای تاریخی آرمانی و باورهای گروهی هر قوم است که دارای مؤلفه‌هایی چون دین و مذهب، زبان و مشتقات آن (اشعار، تمثیل‌ها، روایات، داستان‌ها، ضرب‌المثل‌ها و...) اقلیم و تاریخ است (خدامرادی و همکاران، ۱۴۰۳ش، ص ۲۶۶). بقای فرهنگ و کارکرد آن نیز صرفاً در دست انسان است و فرهنگ ملی هر سرزمینی ویژگی‌های خاص آن سرزمین را در بر دارد، که عناصر تاریخی، مذهبی و عقیدتی به آن رنگ و بوی خاصی می‌دهند (ضیا، ۱۳۹۹ش، ص ۶۱). بنابراین، تاب‌آوری فرهنگی نقش فرهنگ هر ملت در مقابله با شرایط تنش‌زا است که نسل‌به‌نسل از طریق داستان‌ها، روایات، اصول تعلیم‌وتربیت و مراسم‌های اجتماعی فرا گرفته می‌شود (خدامرادی و همکاران، ۱۴۰۳ش، ص ۲۶۶) ازاین‌رو، فرهنگ سرمایهٔ معنوی جوامع در برابر بحران‌ها به شمار می‌آید.

۲-۱. مؤلفه‌های تاب‌آوری فرهنگی

تعلق فرهنگی و ریشه‌دار بودن نشان از تعلق به قومیت و فرهنگی مشخص دارد؛ اعتماد این احساس را بیان می‌کند که آموخته‌های فرهنگیْ فرد را در برابر مشکلات توانمند می‌سازد؛ تعهد یعنی فرد برای آرمان‌های قومی و گروهی و حفظ آن تمام تلاش خود را به کار می‌گیرد؛ احساس غرور فرهنگی به افراد می‌آموزد که برای تجربهٔ غرور به استقبال شرایط ناگوار بروند و از آن فرار نکنند؛ جمع‌گرایی، با تقویت توانایی همکاری با دیگران و بهره‌گیری از ظرفیت‌های ذهنی و جسمانی آنان، زمینهٔ مواجههٔ مؤثرتر با مشکلات را فراهم می‌کند (خدامرادی و همکاران، ۱۴۰۰ش، ص ۲۸۸)؛ نظام‌های ارزشی و معنایی مشترک نیز، به زندگی فردی و جمعی معنا می‌بخشند و شیوهٔ ادراک و تفسیر بحران‌ها را تعیین می‌کنند. این نظام‌ها، با تقویت صبر و امید، جامعه را در شرایط بحرانی متحد می‌کنند (Sauda, 2025, p. 50)؛ عِرق ملی و اعتماد به نهادهای عمومی و سیاسی که موجب می‌شود اعضای جامعهٔ تاب‌آور، در مواجهه با تعارض‌های شدید و بحران‌های فراگیر، پایبندی به انسجام اجتماعی و نهادهای رسمی از خود نشان دهند (گل‌وردی، ۱۳۹۶ش، ص ۳۰۵). علاوه‌بر آن، کسب دانش و مهارت‌های فرهنگی در کنار انتقال بین‌نسلی تجربه‌ها از طریق خانواده زمینه‌ساز تداوم هویت فرهنگی و سازگاری خلاقانه با شرایط بحرانی است و نقش اساسی در بازتولید تاب‌آوری فرهنگی ایفا می‌کند. این مؤلفه‌ها، در تعامل با یکدیگر، شبکه‌ای از رفتارهای سازگار می‌سازند که پایهٔ تداوم فرهنگی در برابر بحران‌ها را شکل می‌دهد.

ازآنجاکه فرهنگ چارچوب شکل‌گیری جهان‌بینی و ارزش‌ها و شیوهٔ مواجههٔ افراد با رویدادهای اجتماعی را تعیین می‌کند، نوع نگرش افراد به بحران‌ها نیز متأثر از بستر فرهنگی جوامع است. بر همین اساس، جوانان فلسطینی جنگ را امری مشروع و بخشی از مقاومت جمعی تلقی می‌کنند و فعالانه در آن مشارکت دارند، درحالی‌که جوانان بوسنیایی جنگ را تجربه‌ای بی‌معنا دانسته‌اند و در نتیجهٔ این نگرش، سطوح بالاتری از افسردگی و استرس پس از سانحه را نشان داده‌اند (Panter-Brick, 2014, p. 238). این تفاوت نشان می‌دهد که معنابخشی فرهنگی به بحران‌ها در میزان تاب‌آوری روانی و اجتماعی افراد نقش تعیین‌کننده‌ای دارد.

۲-۲. نگاهی به نمایشنامهٔ *مأساة جميلة*

نمایشنامهٔ مأساة جميلة، نوشتهٔ عبدالرحمن الشرقاوي، در سال ۱۹۶۲م توسط دارالمعارف مصر منتشر شد. این اثر در بستر مبارزات ضداستعماری الجزایر نوشته شده است و به مسئلهٔ مقاومت و حفظ هویت فرهنگی در برابر استعمار می‌پردازد. زبان نمایشنامه عربی فصیح و قالب آن شعر آزاد است، که در زمان خود نوآوری مهمی در تئاتر عربی به شمار می‌رفت و امکان انتقال مفاهیم ایدئولوژیک را در قالبی نمایشی فراهم می‌کرد. الشرقاوي در این اثر، با بهره‌گیری از رئالیسم اجتماعی و گفت‌وگو میان شخصیت‌های مختلف، فضای سیاسی و اجتماعی جامعهٔ الجزایر را به تصویر می‌کشد. موضوع نمایشنامه به مبارزات مردم الجزایر در بهار و تابستان ۱۹۵۶م، یعنی دورهٔ اوج مبارزه برای استقلال، مربوط است و شخصیت اصلی آن از زندگی واقعی جمیله بوحیرد الهام گرفته شده است که تنها شخصیتی تاریخی نیست، بلکه نماد پایداری در برابر فشار استعمار به شمار می‌آید. جمیله بوحیرد (زادهٔ ۱۹۳۵م) در جوانی به جبههٔ آزادی‌بخش ملی الجزایر پیوست و در سال ۱۹۵۸م به اتهام حمله به نیروهای فرانسوی به اعدام محکوم شد؛ اما این حکم در پی فشار افکار عمومی جهان به حبس ابد کاهش یافت. او پس از استقلال الجزایر در سال ۱۹۶۲م آزاد شد و فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی را ادامه داد (نجفی ایوکی، ۱۴۰۲ش، ص ۲). الشرقاوي با بازنمایی زندگی و مبارزهٔ او نشان می‌دهد که چگونه احساس تعلق به وطن و حفظ ارزش‌های فرهنگی به ایستادگی افراد و جامعه در شرایط سخت کمک می‌کند. بر این اساس، نمایشنامهٔ مأساة جميلة را می‌توان اثری دانست که افزون‌بر روایت مبارزات سیاسی، به موضوع تاب‌آوری فرهنگی نیز توجه دارد؛ زیرا در آن مقاومت در برابر استعمار، حفظ هویت فرهنگی و تداوم ارزش‌های جمعی به‌عنوان عوامل پایداری جامعه مطرح می‌شود.

علاوه‌بر جمیله، شخصیت‌های نمایشنامه عبارت‌اند از مصطفی بوحیرد، عموی خردمند جمیله، که حلقهٔ ارتباط میان مبارزان شهری و کوهستان است؛ أحمد المصري، مالک قهوه‌خانهٔ قصبه، که کسب‌وکارش را پوششی برای جلسات مخفی مقاومت قرار داده است؛ عمار، شیمی‌دان و شاعر آرمان‌گرا، که با وجود تردید الهام‌بخش گروه می‌ماند؛

أمینه، دانشجوی جسور، که در عملیات‌های خطرناک فعال است؛ هند، نامزد عمار، که حامی عاطفی و فعال سیاسی اجتماعی برجسته است. جاسر، رهبر نظامی کوهستان و استراتژیست نظامی، که با نام مستعار مبروک حتی میان دشمن نفوذ می‌کند. در سوی دیگر، پیر، افسر چترباز فرانسوی، مغرور و خشونت‌طلب و نماد تهدید فیزیکی استعمار است؛ ژان، گروهبان فرانسوی، با شخصیتی دوگانه که میان وظیفهٔ نظامی و وجدان انسانی گرفتار شده است؛ فریتز، افسر آلمانی لژیون خارجی، که روابطش با دیگر افسران بیشتر بر مبنای منافع شخصی شکل می‌گیرد.

۲-۳. تحلیل تاب‌آوری فرهنگی و مؤلفهٔ وطن‌پرستی در نمایشنامهٔ *ماساة جميلة*

در این بخش، به تحلیل مؤلفه‌های تاب‌آوری فرهنگی در نمایشنامه می‌پردازیم.

۲-۳-۱. امید جمعی و آینده‌نگری

یکی از برجسته‌ترین نمودهای تاب‌آوری فرهنگی در نمایشنامه پایداری روانی جمیله در مواجهه با سرکوب استعمار است. جمیله، حتی در بحرانی‌ترین موقعیت‌ها، باور خود به آزادی را حفظ می‌کند و مرگ را ابزاری برای رسیدن به آن می‌داند. این مسئله به‌ویژه در صحنهٔ دادگاه استعمارگران آشکار می‌شود؛ جایی که او بدون برخورداری از حق دفاع به اعدام محکوم می‌شود و پس از شنیدن حکم فریاد می‌زند:

> يا قوم لا داعي للاستمرار في تمثيل تلك المهزلة/ إني لأعرف أنه الإعدام تحت المقصلة/ لكنكم لن تقتلوا إلا فتاة/ ستلطخون بلادكم بدمائها أبد الحياة/ أما الجزائر فهي تمضي في الطريق لتنتصر وستنتصر/ سنظل نقتحم الخطر وسننتصر/ وسيشرق الفجر الجديد من الدم. (رافعة رأسها) تحيا الجزائر[٦] (الشرقاوي، ١٩٦٢م، ص ٣٥٧).

این صحنه اوج تاب‌آوری فردی و جمعی را به تصویر می‌کشد؛ جمیله، با آگاهی کامل از سرنوشت خویش، مرگ را به فرصتی برای تثبیت هویت ملی و تداوم آرمان آزادی بدل می‌کند و با ایستادگی کلامی در برابر دادگاه‌نمای استعمار پایداری روانی و وطن‌پرستی عمیق خود را نشان می‌دهد. واکنش او هم‌خوانی کاملی با تعریف کانر و دیویدسون[٧] از تاب‌آوری دارد. آن‌ها تاب آوری را، فراتر از مقاومت در برابر آسیب‌ها، به‌عنوان مشارکت فعال و حفظ تعادل زیستی-روانی در بطن شرایط خطرناک تعریف می‌کنند (Connor & Davidson, 2003, p. 76). جمیله، با اینکه سن کمی دارد، با شجاعتی مثال‌زدنی دادگاه را به سخره می‌گیرد و با «مهزله» خواندن روند محاکمه مشروعیت استعمارگران را بی‌اعتبار می‌سازد و به‌جای ترس یا التماس، مرگ شرافتمندانه در دفاع از وطن را انتخاب می‌کند. سرچشمهٔ قدرت او باور به آیندهٔ آزاد الجزایر و ادغام هویت فردی در هویت جمعی است، که از نظر جمیله با ارزش‌تر از خون اوست.

جاسر، پس از دستگیری جمیله، با او ملاقات می‌کند و بابت دستگیری او خودش را سرزنش می‌کند و بسیار

آشفته می‌شود. جمیله در واکنش به او می‌گوید:

أتراني طفلة ما زلت... جاسر؟/ في غد... عندما يرتفع الزيتون في خضرته/ عندما ترتفع الراية في أرض الجزائر عندما تنتصر الثورة... فابكوني، وقولوا: لم تمت[۸] (الشرقاوي، ١٩٦٢م، ص ٣٤٩).

جمیله، با اشاره به سرسبزی زیتون و برافراشتن پرچم، استقلال الجزایر را آرمان نهایی معرفی می‌کند و تنها پس از تحقق آن سوگواری را شایسته می‌داند تا نشان دهد جانش را فدای وطن کرده و جاودانه است. او، در میان بحران، توان دیدن آینده‌ای روشن را دارد. افراد تاب‌آور به چالش‌ها مثبت می‌نگرند و همین نگرش تهدید را به فرصت بدل می‌کند، نگرانی را کاهش می‌دهد و عملکرد را بهبود می‌بخشد (ویلیامز، ۱۴۰۳ش، ص ۹۳). از منظر روان-جامعه‌شناختی، جمیله با تمرکز بر پیروزی تلاش می‌کند احساس گناه و درماندگی را در جاسر کاهش دهد و این نشان می‌دهد که امید جمعی در شرایط بحران، علاوه‌بر کارکرد سیاسی، نقش مهمی در حفظ تعادل روانی افراد دارد.

۲-۳-۲. معنابخشی به رنج جمعی در شرایط بحران

جمیله در زندان تحت شدیدترین شکنجه‌ها است و با اینکه پییر، افسر فرانسوی، بازوی تیرخوردهٔ او را فشار می‌دهد و تمام تلاش خود را به کار می‌گیرد تا صدای نالهٔ جمیله را بشنود، ولی او شجاعانه فریاد می‌زند:

يا أيها الفرسان من كل الجبال تقدموا وتقدموا/ يا أيها الشجعان في جوف الليالي السود لاتستسلموا وتقدموا/ وتقدموا... بشذى جزائرنا الجديدة، بالنضارة، بالربيع/ لتبددوا سحب الدموع ولتمسحوا كل الدموع[۹] (الشرقاوي، ١٩٦٢م، ص٢٩٠).

جمیله، با فریاد «تقدّموا» در اوج شکنجه، غرور ملی و اعتماد خلل‌ناپذیر خود به جبههٔ ملی را نشان می‌دهد، اعتمادی که حتی درد شدید هم از آن نمی‌کاهد. او با تصاویری چون «جزائرنا الجديدة»، «النضارة» و «الربيع»، امید به آینده‌ای روشن برای خاک اجدادی را زنده می‌کند و با خطاب به «فرسان» و «شجعان» پیامش را به‌سمت مشارکت جمعی می‌برد تا نمونه‌ای از تاب‌آوری فرهنگی بیافریند. ماستن[۱۰] تاب‌آوری را «جادوی رایج» می‌خواند و معتقد است، برخلاف باورهای اولیه، تاب‌آوری صفتی ذاتی نیست بلکه توانایی اکتسابی است که می‌تواند به خوداصلاح‌گری و تغییر بینجامد (Masten, 2001, p. 227)؛ چنان‌که دخترکی آسیب‌پذیر را به شیرزنی بدل می‌کند که الهام‌بخش نسل خویش می‌شود و لحظهٔ شکنجه را به نماد ایستادگی فردی، و مسیر گذار از رنج را به فرصتی برای بازتوانی فرهنگی و سیاسی تبدیل می‌کند.

جمیله اعلامیه‌هایی را برای پخش در مدرسه آماده می‌کند و مسئولیت آن را به منی می‌سپارد. منی ابتدا از قبول این کار سر باز می‌زند، چون آن را کاری کوچک و کم اهمیت می‌پندارد و به‌جای آن، تمایل دارد در عملیات انتقال سلاح شرکت کند ولی متن حماسی و کوبندهٔ اعلامیه منی را مجاب می‌کند:

(تقرأ) لكيلا تسيل الدماء الزكية/ منا على الكتب المدرسية/ لكيلا يطأطئ أباؤنا رءوسهم تحت عار بشع/ لكيلا تغيض فضائلنا في هجير المظالم أو في الفزع/ ومن أجل مستقبل زاهر تضئ به البسمات العذاب/ لكيلا تسود علينا الذئاب/ لكي نملأ القلب بالأمن، والبيت بالخبز، والنفس بالكبرياء (منى يغلبها التأثر شيئا فشيئا فتأخذ المنشور من جميلة وتكمل قراءته) منى: ومن أجل تحرير أرض الجزائر من البربرية/ وحكم فرنسا وإرهابها/ لنبذل لجبهة تحريرنا/ لندفع لها/ قوهابانضمامك/ ستقوى بها/ وسر شامخ الرأس تحت اللواء[11] (الشرقاوي، ١٩٦٢م، ص ٢٢٧-٢٢٨).

این اعلامیه، با تکرار «لکیلا»، ریتمی کوبنده و برانگیزاننده می‌سازد که احساس فوریت و انگیزهٔ جمعی ایجاد می‌کند و مخاطب را از ترس و رنج به آرمان و امید می‌برد. با به‌کارگیری تصاویر عاطفی مانند «الدماء الزكية» و «تسود علينا الذئاب»، استعمار به‌عنوان نماد ظلم و وحشی‌گری ترسیم می‌شود. هستهٔ اصلی پیامْ آزادی وطن است که با عبارت «تحرير أرض الجزائر» نشان داده می‌شود. در متن، سه نیاز بنیادین مردم، یعنی امنیت برای آرامش، نان برای زندگی و کبریا برای عزت ملی، نماد آزادی کامل معرفی می‌شوند. این ترکیبْ رهایی وطن را معادل بازگرداندن امنیت و معیشت و کرامت، هم در بُعد مادی و هم معنوی، قرار می‌دهد. زبان حماسی و تصاویر عاطفی اعلامیه، با برانگیختن احساسات مشترک و برجسته کردن نیازهای جمعی، هویت فردی را در هویت ملی ادغام می‌کند؛ فرایندی که تردید اولیهٔ منی را کاهش داده و او را به مشارکت فعال در کنش جمعی مقاومت سوق می‌دهد و بدین‌گونه بُعد روان-جامعه‌شناختی مقاومت را برجسته می‌سازد. درواقع، انعطاف‌پذیری و تغییر راهبرد منی در راستای تعریف کارول پمبرتون[12] از تاب‌آوری قرار می‌گیرد، که تاب‌آوری را انعطاف در فکر و رفتار و توانایی تغییر در شرایط جدید می‌داند (پمبرتون، ۱۳۹۸ش، ص ۵۹). دعوت پایانی «سر شامخ الرأس» نیز نماد سربلندی و عزت ملی است.

۲-۳-۳. انتقال ارزش‌های جمعی میان نسل‌ها

زمانی که جاسر و جمیله هر دو دستگیر شده‌اند و به‌سوی اعدام می‌روند، ناگهان صدای انفجاری از بیرون شنیده می‌شود که نشان از عملیات مبارزان علیه استعمارگران دارد:

جاسر: اسمعي... آه... ما أروع هذا كله.../ إنهم إخواننا/ جميلة: ذلك الصوت الجسور يتحدى كل شئ/ جاسر: إنه عاد يدوى من جديد يحمل الرعب إلى أعدائنا/ جميلة: إنه صوت الجزائر سيدوى دائماً/ يحمل الأمن إلى أطفالنا/ جاسر: إنه وقع خطى المستقبل الزاحف يأتي من بعيد/ التحيات إليكم يا صحاب/ اضربوا أيضاً لكى تستخلصوا العالم من هذا العذاب[13] (الشرقاوي، ١٩٦٢م، ص ٣٦٧).

مردم هر اجتماع، از طریق روح جمعی که در فرهنگ سنتی‌شان وجود دارد، می‌توانند بر بسیاری از دشواری‌ها غلبه

کنند. فرهنگ به حفظ و ایجاد سرمایهٔ اجتماعی قوی کمک می‌کند، که یکی از دارایی‌های باارزش مردم است و باعث پایدار ماندن اعتماد متقابل و مشارکت می‌شود (حسنی، ۱۳۹۷ش، ص ۲۷۵). این گفت‌وگو، در اوج خطر و لحظات پیش از مرگ، پیوند عمیق عاطفی اسیران با مبارزان بیرون را نشان می‌دهد. این جملات پارادوکس زیبایی را به تصویر می‌کشد؛ چراکه صدای انفجار به نماد حیات و امید بدل می‌شود و «صدای الجزایر» هم هراس در دل دشمن می‌افکند و هم امنیت را برای آیندهٔ کودکان مژده می‌دهد. عباراتی چون «خطی المستقبل» آینده را حتمی و نزدیک تصویر می‌کنند و مبارزه را روندی رو به پیشرفت نشان می‌دهند. پایان جمله، با درود و تشویق به ادامهٔ نبرد، پیام جهانی مبارزه را از آزادی وطن تا رهایی کل جهان از ستم گسترش می‌دهد.

اعلامیه‌های جایزه برای دستگیری جاسر در سطح شهر نصب می‌شود، که مردم با بی‌اعتنایی از کنار آن رد می‌شوند و کودکان آن را پاره می‌کنند:

(يمر ولدان... أحدهما يقرأ الإعلان فيشده ليمزقه، جان يهب منتفضاً)/ جان: لا يا ولد ! لا يا ولد!/ الولد: (وهو يجري) فلترحلوا عن الجزائر.../ زميله: ما عاش من سلم جاسر[١٤] (الشرقاوي، ١٩٦٢م، ص ٣٨).

در این صحنه، تاب‌آوری فرهنگی در بی‌اعتنایی مردم به پاداش مالی و پاره کردن اعلامیه‌ها دیده می‌شود. این توان جمعی برای حفظ هویت حتی به کودکان هم منتقل می‌شود و نشان می‌دهد که تاب‌آوری فقط واکنشی روانی نیست، بلکه سرمایه‌ای فرهنگی است. عشق به وطن و قهرمانان آن با نسل‌های جدید ادامه می‌یابد. طیف گسترده‌ای از پژوهش‌ها نشان می‌دهد تاب‌آوری کودکان در شرایطی چون جنگ، فقر و بلایای طبیعی بر دو ستون اصلی استوار است: رابطهٔ پایدار با بزرگ‌سالانِ حمایتگر و عملکرد شناختی-هوشی قوی. این عناصر خارق‌العاده نیستند بلکه بازماندهٔ سامانه‌های محافظتی بنیادین رشد انسان‌اند که حتی در دل بحران فعال می‌مانند. وقتی این سامانه‌ها سالم بمانند، کودک می‌تواند مسیر رشد مثبت خود را حفظ و اثر تهدیدها را خنثی کند (Masten & Coatsworth, 1998, p. 212). در این صحنه، سه لایهٔ تاب‌آوری دیده می‌شود: پیوند حمایتی با جاسر به‌عنوان تکیه‌گاه روانی، درک هوشمندانهٔ معنای جایزه به‌عنوان ابزار تهدید، و بازتولید ارزش وفاداری جمعی در دل بحران. این واکنش گروهیْ فعال‌سازی همان سامانه‌های محافظتی است که پژوهش‌های تاب‌آوری در کودکان در معرض خطر بر آن‌ها تأکید می‌کنند.

۲-۳-۴. شکستِ منطقِ استعمار در حافظهٔ جمعی

پیر معتقد است مردم الجزایر به‌خاطر فقر و گرسنگی در مقابل جایزهٔ هنگفتی که برای جاسر اعلام شده است به طمع می‌افتند و او را به‌راحتی تحویل می‌دهند؛ ولی فریتز نظر دیگری در این باره دارد:

بيير: إنه بلد فقير يلعق الدم من جراحه**!** / وأمام مليون كهذا لا اتحاد ولا فضائل / فريتز: لكنه بلد رهيب في كفاحه[15] (الشرقاوي، ١٩٦٢م، ص ٥٧).

این گفت‌وگو دو نگاه متضاد به مردم الجزایر را بازتاب می‌دهد؛ یکی آن را سرزمینی فقیر و زخمی می‌بیند که استعمار منابعش را بلعیده و توان همبستگی‌اش را کاسته است؛ چنان‌که تصویر «يلعق الدم من جراحه» استعاره از ملتی است که با رنج خود زنده مانده است. دیگری، با جملهٔ «بلد رهيب في كفاحه» به تحسین سخت‌رویی مردم می‌پردازد و به وفاداری آنان به اهداف و رهبران مبارزه در فقر و گرسنگی اعتراف می‌کند. ازآنجاکه شکل‌گیری تاب‌آوری ریشه در تجربه و تدوام بحران و قدرت مقابله با آن دارد، باید انتظار داشت میزان تاب‌آوری فرهنگی در قومیت‌های گوناگون متفاوت باشد. پس طبیعی است هر قومی که رنج بیشتری کشیده است، تاب‌آوری بیشتری دارد (خدامرادی و همکاران، ۱۴۰۰ش، ص ۲۹۰). بنابراین، ملت الجزایر که سال‌ها زیر فشار استعمار و محرومیت زیسته توانسته است رنج را سرمایهٔ مقاومت سازد و همبستگی خود را در اوج بحران حفظ کند. چنین تجربهٔ تاریخی هم استمرار مبارزه را تضمین می‌کند و هم حفظ کرامت در شرایط سخت را به نسل‌های آینده می‌آموزد.

در کافهٔ سیمون که محل تجمع و استراحت افسران فرانسوی است، چند نفر ازجمله یک فرمانده، خبرنگار و مهاجر مشغول گفت‌وگو دربارهٔ شرایط موجودند:

القائد: أنا في عجب فأصحابنا الأمريكان الكرام/ يمدونا بالسلاح الكثير لتثبيت أقدامناها هنا/ ولكنهم يسحبون الأراضى من تحت أقدامنا دائما/ بما يدفعون لها من ثمن! ألا إنهم يرثون الجزائر**!** / المستوطن الثاني: أجل إنهم يرثون الجزائر**!** (على مائدة مجاورة صحفى فرنسي وآخر أمريكي في مناقشة)/ الفرنسي للأمريكي: لا إنما يرث الجزائر أهلها حتما... أتفهم؟/ قد تشترون الأرض والبترول أو بعض المناجم/ لكن هذا لن يدوم لأنهم في ذات يوم سوف ينتزعونه منكم ومنا[16] (الشرقاوي، ١٩٦٢م، ص ١٩٢-١٩٣).

این گفت‌وگو طمع پنهان قدرت‌های خارجی را آشکار می‌کند. آمریکا و فرانسه هر دو در پی بهره‌برداری از الجزایرند؛ یکی با تسلیح و حمایت نظامی و دیگری با خرید زمینه و منابع. آمریکا در ظاهر پشتیبان استعمار فرانسه است اما در عمل برای تصاحب منابع با او رقابت دارد. «کشیدن زمین از زیر پا» نمادی از نفوذ اقتصادی آمریکا در کنار سلطهٔ سیاسی فرانسه است. خبرنگار فرانسوی اعتراف می‌کند که مالک واقعی هر سرزمین مردم آن‌اند و سلطهٔ بیگانگان پایدار نمی‌ماند؛ زیرا صاحبان اصلی، با دست خالی و قدرت اراده، آن را پس خواهند گرفت. فرهنگ، سازوکاری برای سازگاری است که تأمین نیازهای زیستی و اجتماعی انسان را ممکن می‌سازد. اساساً فرهنگ یا هر آنچه از نسل‌های پیشین به ما می‌رسد خاصیت تقابل با بحران را دارد (Piddington, 1933, p. 313). این صحنه هم رقابت قدرت‌های استعماری و هم

اطمینان به بازپس‌گیری الجزایر به دست مردمش را برجسته می‌سازد. تاب‌آوری فرهنگی در اینجا همان توان ایستادن بر خاک خویش با وجود غارت منابع آن و بازپس‌گیری همهٔ این میراث با کمک «سرمایهٔ فرهنگ» است.

۲-۳-۵. هویت و آگاهی در برابر استعمار

جمیله پس از شهادت دوستش امینه بسیار آشفته و غمگین است. او معتقد است در کتاب‌های درسی، که خون امینه بر آن‌ها ریخته است، هیچ نشانی از فرهنگ ملی آن‌ها نیست؛ برای همین، کتاب‌ها را «سمی» و «لعنتی» می‌خواند و آن‌ها را پاره می‌کند:

(جميلة تقذف الكتاب وهي تصرخ): في تلك الصفحات السود يلفق تاريخ الإنسان/ هي سخرية بي وبعقلي وبوطني وبوجداني/ في تلك الكتب المسمومة!/ المفتريات المشئومة عن وطني العربي الباسل!/ لن أقرأها، سأمزقها سأمزقها؛ وسأحرقها/ (ترمى بالكتب كلها وتركلها بينما مصطفى بوحريد يريد أن يمنعها)/ مصطفى: أجننت؟ ماذا تفعلين؟/ إن الجزائر يا ابنتي في حاجة لمثقفين (الشرقاوي، ١٩٦٢م، ص ٩٨)/ جميلة: إن الثقافة زيفت في هذه الكتب اللعينة/ أنا لا أرى وطني الجزائرها هنا/ في صفحة منها، ولا في منزلي[١٧] (الشرقاوي، ١٩٦٢م، ص ٩٩).

این اقدام جمیله از ریشه‌های عمیق ملی‌گرایی او برمی‌خیزد و نشان می‌دهد که او به‌خوبی از نقش دانش در تضعیف یا تقویت هویت ملی آگاه است. این رفتار نمادی از تاب‌آوری فرهنگی است؛ زیرا تفاوت میان پذیرش منفعلانه و تلاش فعال برای بازسازی هویت ملی را آشکار می‌سازد. خشم او صرفاً واکنشی احساسی نیست، بلکه اعتراضی آگاهانه از سوی نسلی است که ریشه‌های فرهنگی و هویت ملی خود را در معرض تهدید می‌بیند. جمیله، با رد منابع تحریف‌شده، می‌کوشد حافظهٔ جمعی و روایت اصیل ملی را بازپس گیرد و بنیان هویتی جامعهٔ خود را در برابر استعمار حفظ کند؛ امری که نشان‌دهندهٔ بُعد روانی ـ جامعه‌شناختی مقاومت است؛ زیرا تحریف هویت فرهنگی می‌تواند احساس بیگانگی و تهدید روانی ایجاد کند و واکنش جمیله تلاشی برای حفظ انسجام هویتی، بازسازی عزت جمعی و تقویت احساس تعلق ملی در برابر سلطهٔ استعماری به شمار می‌آید. ژان به مبروک (جاسر) از آرزوی خود برای بازگشت به وطن می‌گوید:

أنسيت أني قلت يوما إنني أنوى الرحيل/ لأعيش أيامي التي بقيت، هنالك في فرنسا/ بين المراعى والحقول على مهاد طفولتي/ هناك في الوادي الخصيب/ وادى اللوار حيث الطلاقة والأمان/ وكل ما حولى أليف لي حبيب/ والأرض مترعة/ بألوان الثمار! فأنا هنا في وحدتي... مبروك: (يقاطعه) هذا عجيب يا جان كلكم هنا ينوى الرحي فتحلمون، وتحلمون/ لكنكم لا ترحلون بل، تطردون/ أو تدفنون هنا بلا شرف يعزى فاقديكم (مبروك يتجه إلى دكان مصطفى) جان: أما أنا فلسوف أرحل لا محالة سوف أرحل/ فأنا غريب ها هنا، مهما أقم فأنا غريب!/ ويكاد يفتك بي هنا السام العقي ويغيض رونق عمرى المنبوذ في ندم عظيم/ مبروك: عجباً... أتعرف ما الندم... لكنهم

لن يتركوك تفر من هذا الجحيم/ لن يتركوك تعود من أرض الجزائر سالماً[۱۸] (الشرقاوي، ۱۹٦۲م، ص ۲۷-۲۸).

این گفت‌وگو، بحران روانیِ استعمارگر را نشان می‌دهد؛ ژان میان خاطرات آرام وطنش فرانسه و احساس عمیقِ بیگانگی در الجزایر گرفتار است. اعتراف او به «غربت» و «ندامت» بیانگر شکست استعمار در پیوند عاطفی با سرزمینِ اشغال‌شده است. در مقابل، مبروک، با ردِ رؤیای بازگشتِ آرام، سرنوشت استعمارگر را «اخراج ذلت‌بار» یا «مرگِ بی‌افتخار» می‌داند و تأکید می‌کند که الجزایر هرگز مکانی امن برای اشغالگران نخواهد شد؛ این خاک از آنِ مردم الجزایر است؛ تنها به مردمش آرامش می‌دهد و برای اشغالگر هیچ پناهی نخواهد بود، و همین جوهرهٔ تاب‌آوری فرهنگی است. تاب‌آوری فرهنگی تقویت فرهنگ و سنت به‌عنوان سپر مقاومتی در برابر آسیب‌پذیری‌های معیشتی یا به گفتهٔ دیگر، راهبردهای تطبیق هر فرهنگ با تغییرات است (McCubbin & McCubbin, 2005, p. 41). این تعریف، بازتابی از تجربهٔ تلخ اشغال ۱۳۰سالهٔ الجزایر به دست فرانسه است که مردم، با اتکا به تاب‌آوری فرهنگی، اشغال را نه نقطهٔ پایان، که فرصتی برای تقویت هویت ملی و راندن بیگانه دیدند.

دستاورد

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در نمایشنامهٔ مأساة جمیلة تاب‌آوری فرهنگی و وطن‌پرستی، به‌عنوان سازوکاری روانی اجتماعی، در شکل‌گیری و تداوم مقاومت ضداستعماری نقش اساسی دارند. شخصیت‌های نمایش در شرایط فشار و خشونت استعمار، با تکیه بر هویت فرهنگی و تعلق به وطن، رنج و بحران را به نیرویی برای پایداری و استمرار مبارزه تبدیل می‌کنند. جمیله در مرکز این منظومه قرار دارد؛ شخصیتی که هویت فردی خود را در پیوند با هویت جمعی ملت الجزایر بازتعریف می‌کند و از این طریق، ترس از مرگ، زندان و شکنجه را در چارچوب مسئولیت ملی و آرمان آزادی معنا می‌بخشد. از منظر روان-جامعه‌شناختی، تاب‌آوری فرهنگی در این اثر در پیوند میان پایداری روانی فرد و بستر اجتماعی مقاومت شکل می‌گیرد. جمیله دختری است که دغدغه‌های فردی را به حاشیه رانده و آزادی وطن را در مرکز آگاهی خود قرار داده است؛ امری که نشان می‌دهد هویت شخصی او در دل هویت جمعی ملت بازسازی شده است و همین بازتعریف، بنیان شکل‌گیری شخصیتی تاب‌آور را فراهم آورده است. تجربهٔ زیستهٔ جمیله، ازجمله از دست دادن والدین و پرورش یافتن در محیطی سرشار از ارزش‌های مبارزه و مسئولیت اجتماعی، موجب شده است که او رنج فردی را در چارچوب معنایی گسترده‌ترِ تعهد ملی تفسیر کند و در برابر شکنجه و زندان و تهدید دچار فروپاشی روانی نشود. حتی روابط عاطفی او نیز در همین چارچوب معنا می‌یابد؛ چنان‌که رابطهٔ جمیله با جاسر مانعی برای مبارزه نیست، بلکه عاملی برای تقویت روحیهٔ پایداری و استمرار مقاومت است. در سطح اجتماعی نیز، نمایشنامه جامعه‌ای متحد و یکپارچه را به تصویر می‌کشد که در آن روح وطن‌پرستی به بخشی از آگاهی جمعی تبدیل شده است. مردم الجزایر با وجود فقر

و گرسنگی و کودکان با پاره کردن اعلامیه‌های جایزه وفاداری و اعتماد به رهبران مقاومت را نشان می‌دهند و مبارزان، با انعطاف فکری، تردید و ترس را به نیرویی فعال برای ایستادگی بدل می‌سازند. همچنین، رقابت دختران جوان برای مشارکت در عملیات‌های خطرناک نشان می‌دهد که فرهنگ مقاومت بخشی از هویت نسلی جامعه شده است.

بر این اساس، مأساة جمیلة مقاومت را صرفاً واکنشی سیاسی به استعمار نشان نمی‌دهد، بلکه آن را ساختاری درهم‌تنیده از عوامل روانی و فرهنگی و اجتماعی معرفی می‌کند که در بستر جامعه شکل می‌گیرد و امکان تداوم مبارزه و حفظ کرامت ملی را فراهم می‌سازد.

پی‌نوشت

1. Martin Seligman

2. Ann Masten

3. Emmy Werner

4. Viktor Frankl

5. Holtorf

۶. ای قوم، دیگر نیازی به ادامهٔ این نمایشِ مضحک نیست؛ من خوب می‌دانم که این، اعدام زیر تیغ گیوتین است. اما شما جز دختری را نخواهید کشت؛ [ولی بدانید] که سرزمینتان تا ابد به خون او آلوده خواهد ماند. اما الجزایر، در این مسیر گام برمی‌دارد تا پیروز شود و قطعاً پیروز خواهد شد. ما همچنان به دلِ خطر خواهیم زد و پیروز خواهیم شد؛ و سپیده‌دمِ نو از دلِ خون خواهد دمید. (در حالی که سرش را بالا گرفته است) زنده‌باد الجزایر.

7. Connor and Davidson

۸. آیا مرا همچنان کودکی می‌پنداری، جاسر؟ فردا، آن‌گاه که درختان زیتون در سرسبزیِ خود قد می‌کشند، آن‌گاه که پرچم در سرزمین الجزایر برافراشته می‌شود و انقلاب به پیروزی می‌رسد، بر من بگریید و بگویید: «او نمرده است».

۹. ای سوارانِ همهٔ کوهستان‌ها، پیش بیایید، پیش بیایید؛ ای دلیرمردان در دل شب‌های سیاه، تسلیم نشوید و پیش بیایید؛ پیش بیایید... با عطرِ الجزایر نوین ما، با طراوت، با بهار، تا ابرهای اشک را پراکنده کنید و همهٔ اشک‌ها را بزدایید.

10. Masten

۱۱. (می‌خواند) تا خون‌های پاک ما بر کتاب‌های درسی جاری نشود، تا پدرانمان در زیر بار ننگی زشت سر فرود نیاورند، تا فضیلت‌هایمان در گرماگرم بیداد یا در هراس فرونخشکد، و به خاطر آینده‌ای درخشان که با لبخندهای شیرین روشن شود، تا گرگ‌ها بر ما چیره نگردند، و تا دل را از آرامش، خانه را از نان و جان را از عزت و سربلندی آکنده سازیم (مونا رفته‌رفته مغلوب احساسات می‌شود، شب‌نامه را از جمیله می‌گیرد و خواندنش را پی می‌گیرد) مونا: و برای رهایی سرزمین الجزایر از وحشیگری و از سلطه و تروریسم فرانسه؛ بیایید برای جبههٔ آزادی‌بخش خود جان‌فشانی کنیم، به آن یاری رسانیم؛ با پیوستنت به آن نیرو

بخش، که با آن نیرو خواهی یافت؛ و سرافراز زیر این پرچم گام بردار.

12. Carole Pemberton

۱۳. جاسر: گوش کن... آه... چه باشکوه است همهٔ اینها... / آنان برادران ما هستند / جمیله: آن صدای دلیر، همه‌چیز را به نبرد می‌خواند / جاسر: باز از نو طنین انداخته و هراس را به دل دشمنان ما می‌افکند / جمیله: آن صدای الجزایر است که همواره طنین خواهد افکند و برای کودکان ما امنیت به همراه خواهد آورد / جاسر: این صدای گام‌های آیندهٔ در حال پیشروی است که از دور می‌آید / درود بر شما، ای یاران / شما نیز بزنید تا جهان را از این عذاب رها سازید.

۱۴. (دو کودک از آنجا می‌گذرند... یکی آگهی را می‌خواند، پس آن را می‌کشد تا پاره‌اش کند؛ ژان با جهشی هراسان برمی‌خیزد) / ژان: نه، ای پسر! نه، ای پسر! / پسر: (در حالی که می‌دود) پس از الجزایر بروید... / دوستش: هر کس جاسر را تحویل دهد، زنده نمانَد.

۱۵. پی‌یر: این کشوری فقیر است که خون را از زخم‌هایش می‌لیسد! / و در برابر چنین جایزهٔ میلیونی، نه اتحادی هست و نه فضیلتی / فریتس: اما این کشور در پیکار خود هولناک است.

۱۶. فرمانده: من در شگفتم؛ چراکه دوستان آمریکایی گرامی ما سلاح فراوان در اختیارمان می‌گذارند تا پایه‌هایمان را در اینجا استوار سازیم؛ اما همواره زمین را از زیر پایمان می‌کشند، آن‌هم با بهایی که برایش می‌پردازند! آری، گویی آنان وارث الجزایرند! / شهرک‌نشین دوم: بله، آنان وارث الجزایرند! / (بر سر میزی مجاور، روزنامه‌نگاری فرانسوی و آمریکایی دیگر در گفت‌وگو هستند) / فرانسوی به آمریکایی: نه، وارث الجزایر بی‌تردید خودِ مردم الجزایرند... می‌فهمی؟ شاید شما زمین و نفت یا برخی معدن‌ها را بخرید، اما این پایدار نخواهد ماند، زیرا روزی آن‌ها آن را از شما و از ما بازپس خواهند گرفت.

۱۷. جمیله کتاب را پرتاب می‌کند و فریاد می‌زند: در آن صفحه‌های سیاه، تاریخِ انسان را جعل می‌کنند؛ این تمسخرِ من است، تمسخر عقل من، وطن من و وجدان من! در این کتاب‌های زهرآگین! این تهمت‌های شوم دربارهٔ وطن عربی دلیر من! آن‌ها را نخواهم خواند، پاره‌شان خواهم کرد، پاره‌شان خواهم کرد؛ و خواهم سوزاندشان. (همهٔ کتاب‌ها را پرتاب و لگدمال می‌کند، درحالی‌که مصطفی بوحریر می‌کوشد مانع او شود.) مصطفی: دیوانه شده‌ای؟ چه می‌کنی؟ / دخترم، الجزایر به روشنفکران نیاز دارد / جمیله: اما فرهنگ در این کتاب‌های لعنتی تحریف شده است؛ من وطنم الجزایر را اینجا نمی‌بینم، نه در هیچ صفحه‌ای از آن‌ها و نه در خانه‌ام.

۱۸. آیا فراموش کرده‌ای که روزی گفتم قصد دارم بروم و روزهای باقی‌مانده‌ام را آنجا در فرانسه زندگی کنم، میان چراگاه‌ها و کشتزارها، بر بسترِکودکی‌ام؛ آنجا در درهٔ پربرکت، درهٔ لوآر، جایی که آزادی و امنیت هست، و هرچه پیرامونم است برایم آشنا و محبوب است، و زمین از رنگ میوه‌ها لبریز است! پس من اینجا در تنهاییِ خویشم... / مبروک: (سخنش را قطع می‌کند) این شگفت‌انگیز است، ای ژان! همهٔ شما اینجا قصد رفتن دارید، خیال‌پردازی می‌کنید و خیال‌پردازی می‌کنید؛ اما نه می‌روید، بلکه رانده می‌شوید، یا اینجا بی‌هیچ نام و نشانیِ شرافت‌مندانه‌ای برای سوگواری بازماندگانتان دفن می‌شوید. (مبروک به سوی دکان مصطفی می‌رود) / ژان: اما من بی‌گمان خواهم رفت، حتماً خواهم رفت؛ من اینجا غریبم، هرقدر هم بمانم غریبم! و اینجا زهر

کشنده‌ای نزدیک است که مرا از پای درآورد و شکوه عمرِ رانده‌شده‌ام را در اندوهی بزرگ فروکاهد / مبروک: شگفتا... آیا می‌دانی پشیمانی چیست؟ اما آنان نخواهند گذاشت از این جهنم بگریزی؛ نخواهند گذاشت از سرزمین الجزایر سالم بازگردی.

کتاب‌نامه

افخمی عقدا، صالحی شهربابکی، فاطمه و کافی، احسان (۱۳۹۵ش). جمیله بوحیرد سنگ صبور بدر شاکر سیاب. نخستین همایش ملی علوم اسلامی حقوق و مدیریت، قم. https://civilica.com/doc/533998

امیری خراسانی، احمد و هدایتی، فاطمه (۱۳۹۳ش). ادبیات پایداری؛ تعاریف و حدود. ادبیات پایداری، ۶(۱۰)، ۲۳-۴۱. https://jrl.uk.ac.ir/article_771.html?lang=fa

بطیشه، عمر (۲۰۰۹م). عبدالرحمن شرقاوی شاهد العصر، الطبعه الاولی. القاهره: دار الفاروق للاستثمارات الثقافیه.

پمبرتون، کارول (۱۳۹۸ش). تاب‌آوری اقدام در کوچینگ. محمدرضا مقدسی و مرضیه نزاکت الحسینی (مترجمان). تهران: پروچستا.

حسنی، سید قاسم (۱۳۹۷ش). تحلیلی بر چالش‌ها و آسیب‌پذیری تاب‌آوری فرهنگی در اجتماع بومی (مطالعه موردی تالاب‌های محلی فریدون‌کنار). جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، ۵(۱۲)، ۲۶۹-۲۹۱. https://doi.org/10.22080/ssi.1970.2140

خدامرادی، صادق، مداحی، محمدابراهیم، احدی، حسن، بشارت، محمدعلی و مظاهری تهرانی، محمدمهدی (۱۴۰۰ش). مقدمه بر مفهوم‌پردازی تاب‌آوری فرهنگی. مطالعات راهبردی سیاستگذاری عمومی، ۱۱(۳۸)، ۲۷۶-۲۹۷. http://sspp.iranjournals.ir/article_245352.html

خدامرادی، صادق، مداحی، محمدابراهیم، احدی، حسن، بشارت، محمدعلی و مظاهری تهرانی، محمدمهدی (۱۴۰۳ش). تبیین ضرورت مفهوم‌پردازی تاب‌آوری فرهنگی در دوران همه‌گیری کووید ۱۹. پایش، ۲۳(۲)، ۲۵۹-۲۶۹. http://payeshjournal.ir/article-1-2396-fa.html

زینی‌وند، تورج و پورشمس، عاطفه (۱۳۹۸ش). سیمای جمیله بوحیرد؛ بانوی انقلابی و مجاهد الجزایری در شعر معاصر عربی. ادبیات دفاع مقدس، ۳(۵)، ۱۱۹-۱۳۲. https://rl.shahed.ac.ir/article_1072.html

الشرقاوي، عبدالرحمن (۱۹۶۲م). مأساة جميلة أومأساة جزائرية مسرحية من الشعر. القاهرة: دار المعارف.

ضیا، محمدرضا و زارع، سحر (۱۳۹۹ش). مروری بر چند تعریف از فرهنگ. رهیافت فرهنگ دینی، ۳(۱۱)، ۶۹-۶۰. https://www.farhangedini.ir/article_177833.html

علایی، محمدحسن (۱۴۰۱ش). ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی به واسطه ارتقاء حس تعلق به وطن در راستای تحقق گام دوم انقلاب. دهمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، تهران. https://civilica.com/doc/1540127

کار، آلن (۱۳۹۱ش). روان‌شناسی مثبت. حسن پاشاشریفی و جعفر نجفی زند (مترجمان). تهران: سخن.

گل‌وردی، مهدی (۱۳۹۶ش). تاب‌آوری ملی: مروری بر ادبیات تحقیق. مطالعه راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، ۷(۲۵)، ۲۹۳-۳۱۰. http://sspp.iranjournals.ir/article_29737.html

مقدسی، محمدرضا (۱۴۰۳ش). حفظ هویت، کارکرد اصلی تاب آوری فرهنگی است. میگنا. ۱۴ آبان ۱۴۰۳. https://www.migna.ir/News/news/65359

میرحق‌جو لنگرودی، سعیده و علی‌نژاد چمازکتی، فاطمه (۱۳۹۹ش). عشق به وطن در ادبیات مقاومت با الگوپذیری از سردار دل‌ها شهید قاسم سلیمانی. دومین همایش ملی ادبیات مقاومت با محوریت شهید عالی‌مقام سپهبد قاسم سلیمانی، بجنورد. https://civilica.com/doc/1263651

منتظرالقائم، مریم، حسنوند، صحبت الله، حوادی، نصیرالدین، اذانی، مهری و منتظرالقائم، افشین (۱۴۰۰ش). راهبردهای ارتقای تاب‌آوری فرهنگی با تأکید بر سبک ایرانی-اسلامی. مطالعات تاریخ و تمدن ایران و اسلام، ۶(۲)، ۱-۱۳.

نجفی ایوکی، علی (۱۴۰۲ش). راهبردهای فراخوانی شخصیت جمیله بوحیرد در گفتمان‌های سیاسی شعر معاصر عربی. زبان و ادبیات عربی، ۱۵(۲)، ۱-۲۲. https://doi.org/10.22067/jallv15.i2.66116

ویلیامز، جردن (۱۴۰۲ش). چیرگی در سرسختی روانی (راهنمای نهایی برای توسعه قدرت و تاب‌آوری روانی). عفت حیدری و محمدرضا مقدسی (مترجمان). تهران: بهار سبز.

Afkhami Aqda, R., Salehi Shahrebabaki, F., & Kafi, E. (2016). Jamilah Bouhired: The patient stone of Badr Shakir al-Sayyab. *First National Conference on Islamic Sciences, Law, and Management*, Qom. [In Persian]

Alaei, M. H. (2022). Promoting social resilience through strengthening the sense of belonging to the homeland in line with the realization of the Second Step of the Revolution. *10th International Conference on Management and Humanities Research in Iran*, Tehran. [In Persian]

Al-Sharqawi, Abdel Rahman (1962). *The Tragedy of Jamila or An Algerian Tragedy: A Play in Verse*. Cairo: Dar Al Maaref. [In Arabic]

Amiri Khorasani, A., & Hedayati, F. (2014). Resistance literature: Definitions and conceptual boundaries. *Journal of Resistance Literature*, *6*(10), 23–1. https://jrl.uk.ac.ir/article_771.html?lang=en [In Persian]

Batisha, Omar. (2009). *Abdel Rahman Sharkawy: Witness of the Era*. 1st ed. Cairo: Dar Al Farouk for Cultural Investments. [In Arabic]

Carr, A. (2012). *Positive Psychology*. H. Pashasharifi & J. Najafizand (Trans.). Tehran: Sokhan. http://sspp.iranjournals.ir/article_29737.html [In Persian]

Connor, K. M., & Davidson, J. R. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson resilience scale (CD-RISC). *Depression and anxiety*, *18*(2), 76-82. https://doi.org/10.1002/da.10113

Golvardi, M. (2017). National resilience: A review of the research literature. *Strategic Studies of Public Policy*, *7*(25), 293–310. [InPersian]

Hasani, S. G. (2019). An Analysis on the Challenges and Vulnerabilities of Cultural Resilience in the Local Community: Case Study of Fereydunkenar Local Wetlands. *Sociology of Social Institutions*, *5*(12), 269–291. https://doi.org/10.22080/ssi.1970.2140 [InPersian]

Holtorf, C. (2018). Embracing change: how cultural resilience is increased through cultural heritage. *World archaeology*, *50*(4), 639-650. https://doi.org/10.1080/00438243.2018.1510340

Khodamoradi, S., Modahi, M. E., Ahadi, H., Besharat, M. A., & Mozaheri Tehrani, M. M. (2021). An introduction to the conceptualization of cultural resilience. *Strategic Studies of Public Policy*, *11*(38), 276–297. http://sspp.iranjournals.ir/article_245352.html [In Persian]

Khodamoradi, S., Modahi, M. E., Ahadi, H., Besharat, M. A., & Mozaheri Tehrani, M. M. (2023). Explaining the necessity of conceptualizing cultural resilience during the COVID-19 pandemic. *Payesh (Monitoring)*, *23*(2), 259–269. http://payeshjournal.ir/article-1-2396-fa.html [In Persian]

Kimhi, S. (2016). Levels of resilience: Associations among individual, community, and national resilience. *Journal of health psychology*, *21*(2). 164-170. https://doi.org/10.1177/1359105314524009

Mirhaqjoo Langroudi, S., & Alinejad Chamazakti, F. (2020). Love of homeland in resistance literature through the role model of Martyr Qasem Soleimani. *Second National Conference on Resistance Literature with a focus on the esteemed martyr General Qasem Soleimani*, Bojnourd. [In Persian]

Montazeralghaem, M., Hassanvand, S., Hovadi, N., Azani, M., & Montazeralghaem, A. (2021). Strategies for enhancing cultural resilience with emphasis on the Iranian-Islamic style. *Studies in the History and Civilization of Iran and Islam, 6*(2), 1-13. [In Persian]

Moghaddasi, M. R. (2024). Preserving Identity as the Main Function of Cultural Resilience. *Migna*. https://www.migna.ir/News/news/65359 [In Persian]

Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American psychologist*,

56(3), 227-238. https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.227

Masten, A. S. , & Coatsworth, J. D. (1998). The development of competence in favorable and unfavorable environments: Lessons from research on successful children. *American psychologist*, *53*(2), 205-220 https://doi.org/10.1037/0003-066X.53.2.205.

McCubbin, L. D., & McCubbin, H. I. (2005). Culture and ethnic identity in family resilience. *In family resilience: Dynamic processes in trauma and transformation of indigenous people* (pp. 27-44). SAGE Publications, Inc., https://doi.org/10.4135/9781412976312.n2

Najafi Ivaki, A. (2023). Strategies for recalling the character of Jamila Bouhired in the political discourses of contemporary Arabic poetry. *Journal of Arabic Language and Literature*, *15*(2), 1–22. https://doi.org/10.22067/jallv15.i2.66116 [In Persian]

Panter-Brick, C. (2014). Culture and resilience: Next steps for theory and practice. In *Youth resilience and culture: Commonalities and complexities* (pp. 233-244). Dordrecht: Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9415-2_17

Pemberton, C. (1919). *Resilience in Action in Coaching*. M. R. Maghdisi & M. Nezakat Alhoseini (Trans.). Tehran: Prochesta. (In Persian)

Piddington, R. (1933). Psychological aspects of culture contact. *Oceania*, *3*(3), 312-324. https://doi.org/10.1002/j.1834-4461.1933.tb00076.x

Sauda, N. (2025). Cultural resilience: Communities overcoming adversity. *Eurasian Experiment Journal of Humanities and Social Sciences*, *7*(3), 50–55. https://www.eejournals.org/

Williams, J.. (2023). *Mastering Mental Toughness: The Ultimate Guide to Developing Mental Strength and Resilience*. E. Heidari & M. R. Maghdisi (Trans.).. Tehran: Bahar Sabz. [In Persian]

Zeinivand, T., & Pourshams, A. (2019). Representation of Djamila Bouhired, the Algerian Revolutionary Female Warrior, in Modern Arabic Poetry. *Journal of Sacred Defense Literature*, *3*(5), 119-132. https://rl.shahed.ac.ir/article_1072.html?lang=en

Zia, M. R., & Zare, S. (2020). A review of several definitions of culture. *Religious culture approach*, *3*(11), 60–69. https://www.farhangedini.ir/article_177833.html?lang=en [In Persian]